

Oldřich
Uličný

Lingvobohemistické analýzy

Karolinum

Lingvobohemistické analýzy

Oldřich Uličný

Recenzovali:

Prof. PhDr. Jiří Černý, CSc.

Doc. PhDr. Jasňa Pacovská, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Eva Flanderková

Grafická úprava Jakub Krč

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021

© Oldřich Uličný, 2021

ISBN 978-80-246-4773-9

ISBN 978-80-246-4803-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva	/ 7
Úvodem	/ 9
I. Lingvistické know-how v bohemistice	/ 11
1. Celostnost jako metodologický princip lingvistické analýzy	/ 13
2. Termín registr a jeho typy	/ 18
3. Příznak, příznakový, příznačný: ke grafickým a výslovnostním rysům současné češtiny	/ 24
4. Malý příspěvek k velkému tématu: O vztahu jazyka, verbální komunikace a hudby	/ 36
5. Subsystem českých grafémů a principy českého pravopisu	/ 47
6. Z historie generativní gramatiky	/ 57
II. Jazyk, komunikace a společnost	/ 61
7. Zdroje normy a kodifikace spisovné češtiny a slovanských jazyků	/ 63
8. O pojetí normy spisovné češtiny aneb Má norma antinormu?	/ 74
9. Jazykové plánování v tradicích a v současnosti pražské školy jazykovědné	/ 80
10. Moravané a jejich politický a jazykový status	/ 84
11. Centrální hanáčtina a centrální čeština – rodné sestry dodnes	/ 91
12. Mluvená čeština na Moravě a ve Slezsku dnes: otázka sociolingvistická	/ 98
13. Jazyková a jazykovědná situace češtiny a slovenštiny – pokus o srovnání	/ 105
14. Agresivita a vulgarita v češtině a v české komunikaci	/ 110
III. O gramatice a gramatologii	/ 117
15. K teorii a praxi českého mluvnictví	/ 119
16. O moderní mluvnici a gramatiku češtiny	/ 125

17. Komponentová analýza predikátu a hierarchizace propozice	/ 129
18. Poznámky k analytizaci v češtině a v slovanských jazycích	/ 134
19. Irealis (-)by-ový v češtině a v slovanských jazycích	/ 140
20. Česká fonologie a slovanská morfosyntax z hlediska koncepce centra a periferie jazyka a komunikace	/ 145
21. Vývojové tendence současné české flexivní morfologie	/ 152
IV. Bibliografie Oldřicha Uličného 1997–2021	/ 161
Summary	/ 174
Literatura	/ 178
Bibliografické údaje k pracím zveřejněným v tomto výboru	/ 192

Předmluva

V knize vybraných statí Oldřicha Uličného „Lingvobohemistické analýzy“ najde čtenář široké spektrum originálně podaných a zpracovaných lingvistických témat. Z autorova profesního zaměření by se dalo soudit, že půjde pouze o analýzy bohemistické. Není tomu tak: rozsah představených problémů je mnohem širší. Jsou zde nastoleny problémy, které mají ráz obecnělingvistický (např. „Česká fonologie a slovanská morfosyntax z hlediska koncepce centra a periferie jazyka a komunikace“), kontrastivní (např. „Jazyková a jazykovědná situace češtiny a slovenštiny – pokus o srovnání“) i obecně sociolingvistický (např. „Moravané a jejich politický a jazykový status“).

21 studií je rozděleno do tří oddílů odpovídajících výše zmíněným hlediskům obecnělingvistickým, sociolingvistickým a gramatickým s názvy po řadě „Lingvistické know-how v bohemistice“, „Jazyk, komunikace a společnost“, „O gramatice a gramatologii“. Některé ze studií patřících k autorovým stabilním zájmům stojí na pomezí těchto okruhů, např. ve stati „Vývojové tendence současné české flexivní morfologie“ autor odhaluje pohyby v typologických vlastnostech současné češtiny a dokumentuje deflektivizaci v češtině na příkladech z několika jazykových rovin. Zajímavým a originálním příspěvkem je porovnání dvou sémiotických systémů: jazyka a hudby („Malý příspěvek k velkému tématu: O vztahu jazyka, verbální komunikace a hudby“).

Uličný vychází důsledně ze zdrojů pražské lingvistické školy (i když na jednom místě se kloní k obměněnému názvu na jazykovědnou školu československou), nevyhýbá se však konfrontaci s generativistickou školou Noama Chomského, ani jiné přístupy k formálnímu popisu jazyka mu nejsou cizí. Programově se hlásí ke svým učitelům přímým i nepřímým, zejména k Františku Danešovi, Josefu Vachkovi, Miroslavu Komárkovi, Petru Sgallovi.

Svou argumentaci dokládá Uličný vždy jazykovou empirií; jeho teoretické závěry jsou opřeny o jazyková data. I v tomto ohledu se nezapře Uličný pedagog. Didaktika patřila k jeho zájmům od skončení vysokoškolského studia na olomoucké univerzitě (zejména v Hradci Králové), stejně tak po listopadu 1989 na Filozofické fakultě UK v Praze a poté na Technické univerzitě v Liberci, projevovala se jak v praktické činnosti učitelské, tak v autorství učebnic českého jazyka pro 2. stupeň základních škol.

V předloženém výboru je tedy reflektována jen část Uličného lingvistických aktivit v posledních téměř 20 letech. Jeho tematický záběh a skvělá orientace v současných lingvistických směrech potvrzují, že není poznamenán dvacetiletým nuceným odloučením od oboru. Udržel si svůj myšlenkový záběh, orientaci v oboru a mohl k nim znovu přidat i originální a bezprostřední způsob komunikace s mladou generací. I tento aspekt jeho činnosti patří neodmyslitelně k jeho osobnosti stejně jako prezentace jeho názorového spektra předložená v této knize.

V Praze 1. srpna 2020
Jarmila Panevová

Úvodem

Pokud člověk v jistém věku a v poměrně slušném zdraví a síle účtuje s významnou etapou svého života, měl by se dívat nejen nadějeplně kupředu, nýbrž měl by i skládat účty ze svých snah, přinejmenším profesních, zvláště pokud se v oboru projevovaly kvalitou pozitivní i negativní, kontroverzními reakcemi nebo i kvantitou. Profesor Bohuslav Havránek kdysi spočítal své vědecké a pedagogické působení na víc než sto semestrů. Aniž jinak srovnávám, ne každému z mladších kolegů, zvláště v druhé polovině minulého století, bylo dopřáno tak dlouho působit v oboru. Z mých aktivit na lingvistických institucích si komunistický režim uloupil semestrů 35, takže letos končím „jen“ s 88 semestry. Avšak i když jsem z nouze pracoval v různých informačně-technických profesích, držel jsem se zuby nehty své životní lásky, lingvistiky bohemistické i slavistické. A tak mohla většina mých knižních prací vzniknout po práci v prostorách továren na informace, tj. v hradecké Škodovce přejmenované na ZVÚ, v pražském Ústavu školských informací i v tamní Ústřední technické základně ÚVTEI. Bohužel, po návratu do institucionalizované jazykovědné produkce v roce 1990 stačil čas převážně už jen na články z četných domácích i zahraničních konferencí a na editorskou činnost. Řízení pražského univerzitního bohemistického ústavu a později bohemistické katedry na Technické univerzitě v Liberci, výchova zájemců o jazykovědu z řad studentů i doktorandů (víc než desítky skončila na významných zahraničních pracovištích a řada dalších pracuje na domácích vysokých školách a ve vědeckých ústavech), řešení personálních otázek – to vše bylo neslučitelné se soustředěním, které je pro napsání monografie nevyhnutelné. A tak nakladatelství Karolinum vydává už druhý výbor z mých kratších prací – první vyšel roku 2006. Předkládaný výbor č. 2 pak obsahuje stati publikované z větší části v různých méně dostupných sbornících a časopisech zahraničních i domácích, některé vycházejí v českém znění poprvé. Bylo také nutné aktualizovat věcné

údaje, nikoliv však na úkor dobové integrovanosti autorových názorů a reakcí na soudobou odbornou literaturu. Bylo také nezbytné zamezit duplicitě údajů v jednotlivých kapitolách a snažit se o jejich propojení tak, aby se ukázala soustavnost autorových odborných zkoumání a závěrů po roce 2000. Děkuji na tomto místě všem, kdo se o vydání této knihy zasloužili, především vedení Ústavu českého jazyka a teorie komunikace na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, vydavatelství i nakladatelství, recenzentům doc. Jasně Pacovské a prof. Jiřímu Černému za podnětné připomínky, dr. Václavu Lábusovi za důkladné pročtení rukopisu a především své rodině a ženě Lence za trpělivost a pomoc.

V Olomouci v srpnu 2020
Oldřich Uličný

I. Lingvistické know-how v bohemistice

1. Celostnost jako metodologický princip lingvistické analýzy

1. Stať Jana Čermáka (2010) o metodologické útěše Pavla Trosta, nejstaršího z druhé generace Pražského lingvistického kroužku, tedy už přesněji představitele pražské, či ještě přesněji československé lingvistické školy, pojednává mj. o pojmu *celostnost*, který se už dnes v metodologických souvislostech jazykovědných téměř neužívá; byl nahrazen výrazem *systémovost*. Nechejme zatím stranou, že nejde o čistá synonyma, a věnujme se dalšímu výrazu, který v souvislosti s Pavlem Trostem autor používá; je to obrat *útěcha z filologie*. Nepochybná intertextovost tohoto výrazu, aluze na Boëthiovu i dalších autorů *útěchu z filozofie*, vede k úvaze jak o řadě metodologických aspektů lingvistiky, např. o aplikaci původních strukturalistických metod a termínů v současné etapě české jazykovědy, tak o samé povaze lingvistické terminologie a vpsledku o smyslu a významu naší práce pro nás samotné.

2. K úvaze o smyslu (vědecké) práce je metafora *útěcha z filologie* příhodnou motivací. Víme, že příslušným filozofům včetně našeho Emanuela Rádlu je filozofie utěšitelkou ve smyslu poukazování na skutečné hodnoty života, na potřebu směřování k transcenci a na pomíjivost světských hodnot. K čemu ale poukazuje jazykověda? Pokud filozofie utěšitelka ukazuje zkoušenému člověku cestu k Bohu jako k nejvyšší dokonalosti, k čemu ukazuje „filologie utěšitelka“? Jestliže je Bůh nejvyšší dobro, pak jazyk je „jenseits von Gut und Böse“ a jako útěchu z bádání nad sebou samým může člověku nabídnout tu radost a útěchu estetického charakteru, tu zase útěchu z odlišnosti od jiných, „méně dokonalých“ jazyků a vést tak případně k nacionalismu či jazykovědnému purismu, který také jistou útěchou být může. V situaci neutrálního, nepodjatého badatele však může poskytnout hlavně útěchu a radost z intelektuální práce; starší psychologie tu mluvila o intelektuálních citech, o radosti z poznání, která se ovšem týká nejen veškerého poznání vědeckého,

předvědeckého, ale i zřejmě i nevědeckého, plynoucího tedy obecně vzato z obyčejné lidské zvědavosti.

Vědecké poznávání však nikdy nekončí; plyne to nejen z povahy vztahů mezi složitostí zkoumané skutečnosti a stupňovitým charakterem lidského poznání. Oním „útěšným“ okamžikem v poznávání pak může být pocit dokonalosti jazykové struktury, její úplnosti a překvapující schopnosti vyjádřit poznávané a předávat je v komunikaci neméně dokonalým způsobem. Tyto pocity může však zkalit poznatek, že dokonalosti našeho poznání něco schází, že není tak dokonalá, jak ji sami popisujeme nebo jak si ji představuje někdo z našich kolegů. Můžeme tu mluvit o nedostacích z hlediska poznání systémových a/nebo funkčních aspektů; tyto velmi obecné termíny však podle našeho názoru nejsou dostatečně popisné, aby akcentovaly příslušnou míru spjatosti všech vztahů mezi jednotkami v jazykových subsystémech a mezi subsystémy, jakož i nevyčerpatelnost všech různých jazykových funkcí a funkcí těchto funkcí, mluvních aktů i postojů mluvčích, vztahů mezi mluvčími a mnoha jiných, jak je soudobé i hraniční disciplíny chápou a popisují. Pokusme se tedy znovu zavést termín pro dokonalost poznání jazyka a jazykové komunikace spíše pomocí výrazu, který dostatečně popisně zachycuje všechny zmíněné aspekty relativní dokonalosti poznání: je to už zmíněný a podle našeho mínění poněkud upozaděný a opuštěný strukturalistický termín *celostnost*, vycházející z filozofického holismu.

3. Pod celostností si ovšem i při vši dobré vůli lze představovat různé přístupy a výsledky lingvistické analýzy, protože každý badatel je obvykle více či méně „zaujat pro svůj přístup“, jak praví básník. Pro všechny přístupy ovšem platí jako metodologická premisa především požadavek úplnosti a reprezentativnosti zkoumaného materiálu. V této souvislosti se nabízí nový doklad o ne vždy vhodném a příhodném materiálu z korpusů, tohoto přečeňovaného zdroje jazykového bohatství. Tak jeden z autorů tezí o nové, korpusové etapě lingvistiky František Štícha se v Akademické gramatice spisovné češtiny (Štícha 2013) nakonec ve výrazně většině dokladů uchyluje nikoli ke korpusu, nýbrž k internetovým vyhledávačům; vnucuje se myšlenka, zda by pro takovéto praktické účely popisu jazyka v příručkách, kdy nemůžeme v korpusu najít doklad, který právě potřebujeme, nebylo nakonec vhodné vytvořit software specializovaný pro lingvistické účely a posilující tak vyhledávací programové vybavení existujících vyhledávačů.

Další problematickou oblastí je lingvistická terminologie, její nejednotnost, polysémie a synonymie nejen u různých autorů, ale i u téhož autora. Lingvistika se tak řadí spíše k vědám nazývaným humanistické, byť některá její odvětví pracují na základě algebraicky, geometricky nebo statisticky formalizovaných metod. Jisté je, že ve vědách technických nebo přírodních by takováto terminologická a tím pojmová libovůle neobstála.

Poslední z mnoha metodologických problémů, který považujeme za zásadní, je opuštění saussurovského pojmu hodnota, *valeur*. Je běžné srovnávat různé existenční verze národního jazyka a konstatovat jen difference bez důrazu na systémový, tedy celostní charakter každého útvaru. Tak odlišnost obecné češtiny nebo moravského dialektu nebo interdialektu od češtiny spisovné nespočívá v minimální odlišnosti jednotlivých lexémů nebo tvarů, nýbrž v celkové odlišnosti systémů a subsystemů, v mluveném jazyce pak také a zejména v odlišnosti zvukové, která se např. ze strany revolucionářů prosazujících obecnou češtinu (nebo tzv. standard) místo češtiny spisovné z jejich argumentace zcela vytratila. Srov. v mor.-slov. dialektu:

mor. nářečí:

su **-sí** **-je** **-zme** **-ste** **-sú**

spis. čeština:

sem **-sí** **-je** **-sme** **-ste** **-sou,**

kde polovina neshodných rysů nemůže sloužit jako konstatování, že příslušné subsystemy, resp. celé útvary je možné hodnotit jako rozdílné pouze v oblasti těchto diferencí. Obdobně to platí o hodnotách výrazů v komunikaci:

moravská komunikace: **Pěkný víkend přeju!**

kommunikace v Čechách: **Hezký víkend přeju!**

V obou češtinách, východní i západní, adjektiva *pěkný* a *hezký* existují, různá distribuce jim však určuje jinou roli, a tedy jinou hodnotu, v analogii se saussurovskou šachovou hrou.

4. Opakem holistického přístupu ve vědě je vědecký redukcionismus. Ten je v našich vědách dán nejen vývojem zkoumaných objektů, jakými